

УДК 821.161.2.091Нечуй-Левицький:39(=161.2)(045)

DOI <https://doi.org/10.32782/2522-4077-2023-205-15>

ПРОБЛЕМА НАЦІОНАЛЬНОГО БУТТЯ УКРАЇНЦІВ У ТВОРЧОСТІ ІВАНА НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО

THE PROBLEM OF THE NATIONAL BEING OF THE UKRAINIANS IN THE CREATIVE WORK OF IVAN NECHUY-LEVYTSKYI

Лаврусенко М.І.,*orcid.org/0000-0003-0052-5627**кандидат філологічних наук, доцент,**доцент кафедри української філології та журналістики**Центральноукраїнського державного університету**імені Володимира Винниченка*

Російська імперія, до складу якої входили українські землі, постійно ставала на заваді розвитку нашої національної культури. Метрополія доводила вищість титульної нації (росіян) через численні заборони, які особливо посилювалися в кінці XVIII–XIX століттях (руйнування Запорізької Січі, скасування козацьких полків як військових формацій, розгром Кирило-Мефодіївського братства, десятилітнє ув'язнення Тараса Шевченка, Валувський циркуляр, Емський указ тощо). Завданням цих заборон було русифікувати народи, які були в складі колонії, виховати імперську людину – невігласа, байдужого до свого коріння. Здолати цю національну проблему допомагала художня література. Навіть у складні часи тиску росії на Україну митцям вистачало мужності бодай на підтекстовому рівні говорити про потребу створення майбутньої держави, про таку цінність, як національна свобода.

Прикладом цьому є художній і публіцистичний доробок Івана Нечуя-Левицького. Проза митця вказує на його прагнення бачити Україну незалежною. Аналіз статті «Сьогочасне літературне прямування, повістей «Кайдашева сім'я» і «Хмари» засвідчує, що письменник проблеми нереалізованості українців, відсутності національної держави пояснює агресивною політикою російської імперії щодо нашого народу. Стаття «Сьогочасне літературне прямування» підкреслює право української літератури на самостійний розвиток. Автор наголошує на давності нашого красного письменства порівняно з російським. Духовний занепад українців, розбрат, відсутність умов для реалізації повісті «Кайдашева сім'я» Іван Нечуй-Левицький пояснює довгими роками бездержавності, незнанням власної історії. У повісті «Хмари» автор змальовує два покоління української інтелігенції XIX століття, які не спроможні були стати на захист свого народу. Головну причину невдач національної еліти письменник бачить у політиці царської імперії, яка прагнула русифікувати українців.

Ключові слова: Іван Нечуй-Левицький, антиколоніальна література, проза, русифікація, публіцистика.

The Russian Empire, which included the Ukrainian lands, constantly stood in the way of our national culture development. The metropolis proved the supremacy of the titular nation (Russians) through numerous prohibitions, which were especially strengthened at the end of the 18th and 19th centuries (the destruction of Zaporizhzhya Sich, the abolition of Cossack regiments as the military formations, the defeat of the Cyril and Methodius brotherhood, the ten-year imprisonment of Taras Shevchenko, Valuev circular, Emsk Ukaz). The task of these bans was to russify the peoples who were the part of the colony, to raise the imperial person – ignorant, indifferent to his roots. Fiction helped overcome this national problem. Even in difficult times of Russia's pressure on Ukraine, the artists had the courage to speak, at least on a subtext level, about the need to create the future state, about such a value as the national freedom.

The example of this is Ivan Nechuy-Levytskyi's artistic and journalistic work. His prose indicates his desire to see Ukraine independent. The analysis of the article "Contemporary Literary Direction", the novels "Kaidashev's Family" and "Clouds" prove that the writer explains the problem of the unrealisation of the Ukrainians and the absence of the national state by the aggressive policy of the Russian Empire towards our people. The article "Contemporary Literary Direction" emphasizes the right of the Ukrainian literature to independent development. The author emphasizes the antiquity of our red script compared to the Russian one. Ivan Nechuy-Levytskyi explains the spiritual decline, discord, and lack of conditions for self-realization among the Ukrainians in the story "Kaidasheva Simja" by long years of statelessness and ignorance of their own history. In the story "Clouds", the author depicts two generations of the Ukrainian intelligentsia of the 19th century, who were unable to stand up for their people. The writer sees the main reason for the failures of the national elite in the policy of the tsarist empire, which sought to russify the Ukrainians.

Key words: Ivan Nechuy-Levytskyi, anti-colonial literature, prose, russify, journalism.

Постановка проблеми. Українська культура в усі історичні часи мусила доводити своє право на існування. Колоніальна залежність від російської імперії виховувала в українцеві почуття меншовартості. У кінці XVIII–XIX столітті політика імперської росії була спрямована на те, щоб знищити будь-які прояви національної самобутності народів, що входили до її складу. «Найвишуканішим» було ставлення до українців. Титульна нація доводила свою вищість, зруйнувавши Запорізьку Січ і скасувавши в 1875 році козацькі полки як військові формації, розгромивши Кирило-Мефодіївське братство, яке декларувало рівність усіх слов'янських народів (1847 рік), засудивши основоположника національної літератури Т. Шевченка на десятилітнє ув'язнення із забороною писати й малювати (1847–1857 роки). Продовжили пресинг на українську культуру Валуєвський циркуляр (1863 рік) та Емський указ (1876 рік). Завданням цих заборон було русифікувати народи метрополії, виховати імперську людину – невігласа, байдужого до свого коріння. Здолати цю національну проблему допомагала художня література. Навіть у найглухіші часи нашої історії українському митцеві вистачало мужності бодай на підтекстовому рівні говорити про потребу створення майбутньої держави, про таку цінність, як національна свобода.

Проблема історичної пам'яті, державотворчі процеси, виховання лідера, здатного захистити права і свободи свого народу актуалізовані у творчості наших письменників II половини XIX століття.

Художній і публіцистичний доробок І. Нечуя-Левицького засвідчує авторське прагнення бачити Україну державою. Не можна сказати, що письменник висловлює свою думку категорично. Обставини того часу не давали йому такої можливості, проте виразити свою проукраїнську, а отже, антиколоніальну позицію вдалося. Свідченням цього є стаття «Сьогочасне літературне прямування», соціально-побутова повість «Кайдашева сім'я», повість-хроніка «Хмари», історичні повісті «Гетьман Іван Виговський», «Князь Єремія Вишневецький» тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зауважимо, що творчість І. Нечуя-Левицького стала об'єктом вивчення в численних дослідженнях, зокрема І. Абрамової [1], Т. Гундорової [3], Н. Зборовської [4], В. Панченка [8], Я. Поліщук [9], І. Приходько [10], В. Шевчука [11], Л. Шкунь [12] та ін. Розвідки вчених актуалізують прагнення автора прокоментувати на сторінках творів проблеми національного буття українців в імперській росії різних історичних часів. Літературознавці вказують на антиколоніальне звучання творів І. Нечуя-Левицького, проте висновки дослідників потребують ретельного вивчення специфіки презентації цієї проблеми в конкретних творах митця.

Мета дослідження – дослідити особливості осмислення проблем національного життя українців у статті І. Нечуя-Левицького «Сьогочасне літературне прямування», повістях «Кайдашева сім'я», «Хмари», довести їх антиколоніальну риторичність.

Виклад основного матеріалу. У статті «Сьогочасне літературне прямування» (перша назва – «Українство на літературних позах з Московщиною»), яка з'являється як реакція на статтю М. Драгоманова «Література російська, великоруська, українська і галицька», І. Нечуй-Левицький показує окремішній шлях української літератури від російської, більше того, доводить, що українська література є набагато старшою. Автор аналізує розвиток національного красного письменства з часів Київської Русі й доводить, що цей літературний доробок прямо стосується української культури, що він чужий росіянам. Письменник заважає, що наша література, як і європейські, виникла на національному ґрунті: «Українська література йде сією стежкою з початку XIX віку, стала на сю дорогу ще тоді, як в великоруській літературі не було й мови про національність й народність» [6, с. 13]. Я. Поліщук слушно зауважує: «Нечуєві погляди, зрештою, містять засновки сучасного постколоніального погляду на культуру імперії» [9].

Славнозвісна повість «Кайдашева сім'я» порушує проблеми духовного занепаду українського селянства після реформи 1861 року, стосунків батьків і дітей. Прикметно, що перший варіант твору вже на перших сторінках містить історіософські вкраплення, які проливають світло на проблеми буття нашого народу в II половині XIX століття. В експозиції повісті І. Нечуй-Левицький

чітко окреслює витоки селянського консерватизму, забобонності, роз'єднаності. Вони – у незнанні своєї історії. «Глянеш з Корсунських гір, славних битвами Богдана Хмельницького, і по обидва боки Росі земля ніби схотилася пухирями та бульками...», «На тих горах скрізь стримлять козацькі могили, куди тільки кинеш оком. Весь край ніби якесь здорове кладовище, де похований цілий народ, де під безлічними могилами похована українська воля», «В літній час те давнє кладовище української історії й тепер буває пишне» [5, с. 442–443], – констатує автор. За вимогою цензури ці описи були зняті в другому виданні твору.

Відсутність усвідомлення себе як нації, яка має перспективу на власну державу, призвела до перемоги матеріальних цінностей над моральними, духовними. Яскравим прикладом цьому є стосунки між старшим і молодшим поколіннями родини Кайдашів. Метафори «кладовище української історії», «похований цілий народ» проливають світло на причини бездуховності героїв повісті, уносять думку про соціальну, духовну, національну нереалізованість українців. Автор підштовхує реципієнта до висновку, що процеси ворогування й роз'єднаності українців, втрати ними моральної, національної єдності є результатом втрати козацької держави й, зрештою, волі.

Думку про втрату національної свободи І. Нечуй-Левицький актуалізує й у повісті-хроніці із життя інтелігенції «Хмари». Назва твору символічна. Під хмарами письменник бачить русифікаторську політику, місія якої – витворити імперську людину, позбавлену історичної пам'яті, виховати раба, що без заперечень виконуватиме волю царя.

Особлива увага в повісті зосереджена на зображенні освітніх установ, які були ключовим інструментом русифікаторської політики в Україні. Митець наголошує на тому, що освітня система імперії не прагнула дати достойні знання студентам. Епізод екзамену в Духовній академії засвідчує, що предмет не знають не тільки випускники цього закладу, а й екзаменатори. У студентах виховувалося почуття меншовартості, зневаги до простої людини, а отже, до всього українського. Примітивною виглядає освіта в Київській академії (колишня Києво-Могилянська академія), де навчаються Дашкович і Воздвиженський, вона зведена тільки до вивчення Закону Божого.

Інститут благородних дівиць, куди відсилає своїх доньок на навчання міщанство, зосереджене виключно на вивченні «гарних» манер і чужомовних романсів, а все українське сприймається як меншовартісне.

І перший щабель освіти – сільська школа – також позбавлена українського ґрунту. Грамоти в ній навчає п'яний москаль. В українцеві на всіх щаблях освіти імперська влада виховує сумніви щодо потреби плекати національну ідентичність, проповідує спотворені поняття шляхетності.

Опис освітніх установ у повісті «Хмари» має публіцистичний характер. Атмосферу Духовної академії автор змальовує з ностальгійним сумом за колишньою славою цієї навчальної установи й нашої історії загалом. Колишні діячі цього закладу Петро Конашевич-Сагайдачний, Петро Могила, Дмитро Туптало з портретів дивляться на руйнацію європейських освітніх цінностей в академії («І Братство, і корпус академії, і з його вікон грізні сумні очі давніх українських учених дивилися на той чудний поїзд і чудували, що там, де вони колись були свідками боротьби за віру й Україну, там тепер хтось чужий справляє сатурналії, справляє комедії на науку й просвіту» [7, с. 135]). Прикметно, що І. Нечуй-Левицький пише про цей заклад із власного досвіду, оскільки був його студентом.

Антитезою до Духовної академії в повісті змальований університет імені Св. Володимира. У ньому навчався Павло Радюк – представник прогресивної української інтелігенції: «Радюк побув рік в університеті і вже скинув з себе той космополітизм або великорушину, якою надає нашу молодіж великоруська гімназія» [7, с. 236].

Повість «Хмари» має виразне ідеологічне спрямування. Ідеї національного самоствердження, самовираження стоять у творі на першому плані, а шлях до них лежить через співпрацю інтелігенції з народом, просвіту. Виразниками цих ідей у повісті є Дашкович і Радюк.

У поведінці й учинках Дашковича вгадується класичний українець-інтелігент старого зразка (30–40-х років XIX століття). Замолоду він займається самоосвітою, стає гарним викладачем, не байдужий до цінностей власного народу («Українські студенти ще не мали тоді ясного почування, але, слухаючи серба й болгара, вони й собі згадали про свій безщасний народ, зовсім забитий з мовою, літературою й історією» [7, с. 110]), але з часом герой перетворюється на кабінетного вченого-філософа, котрий втрачає інтерес до долі українців. На початку твору автор симпатизує цьому героєві. Порівняно з туляком Воздвиженським Дашкович є носієм найкращих рис українців (доброти, щедрості, скромності, охайності, порядності тощо), з повагою і шаную ставиться до рідних звичаїв і традицій, намагається зберегти й продовжити їх. Не соромиться рідної мови, пісні. Герой цікавиться життям свого народу, співчуває його підневільному становищу. Проте на шляху до кар'єри всі добрі наміри Дашковича зникають. Він захоплюється вивченням західноєвропейських філософських праць. У кінці твору герой позбавлений національного ґрунту. Для свого народу він – людина втрачена. Про марність життя Дашковича яскраво свідчить сон, у якому він бачить млу, хмари й поруйновану батьківську хату. Герой усвідомлює крах свого духовного буття як національної людини.

Зміни, які відбуваються з героєм, автор передає через портрет. На перших сторінках повісті – це красень-українець («чистий черкасець» [7, с. 107]). Коли патріотичні ідеї перестають бути пріоритетними для Дашковича, згасає його душа, та й сам він утрачає зовнішню привабливість.

Важливо зауважити, що Дашкович у творі зображується в зіставленні з росіянином Воздвиженським. Вони обидва зазнали русифікаторського імперського впливу, є його заручниками, тільки Воздвиженський – її носій, а Дашкович – жертва.

Наслідки русифікаторської політики несуть на собі інші представники української інтелігенції – Кованько, Марта й Степанида й, особливо, Ольга Дашкович. Духовний і національний нігілізм – одна з найяскравіших ознак їхнього внутрішнього світу. Герої понад усе ставлять власне збагачення.

Павло Радюк – представник генерації свідомих українців (українофіл). Герой не тільки декларує свої ідеї, а й намагається втілити їх у життя. Павло вірить, що просвіта, поширення знань можуть звільнити його народ від соціального й національного гніту. Радюк розповсюджує заборонені книжки, збирає фольклор, організовує лекції для селян, носить український одяг, так протестуючи проти національних утисків, планує відкрити недільні школи й навіть писати книжки рідною мовою. І. Нечуй-Левицький не ідеалізує свого героя. Юнак виявився діячем більше на словах, ніж на реальних справах. Молодше покоління української інтелігенції XIX століття (60-х років) ще не знало шляхів, які приведуть до бажаної мети – волі. «В його душі була мета, ясна й проста – народ й Україна, але на скільки доріжок розбігався великий шлях до тієї мети! І од чого почать? За що взятись? Та дума знов кидала його в якусь страшну безодню, де не було й дна, де доводилось вхотиться хіба за проміння сонця» [7, с. 237]. Розгубленість, відсутність стратегії боротьби із самодержавством стають причиною краху романтичних мрій Радюка щодо волі народу.

У фінальній частині тексту образ чорних хмар розкриває основну ідею твору. Павло Радюк обдумує свої плани: «Треба буде сьогодні в товаристві зачепити питання про наші національні й просвітні справи. Як оці тіні закутали мою нову прибрану світлицю, так закутали ніби важкі чорні хмари Україну. Зібралися ті сумні хмари з усіх усюдів і давно вже заступили нам ясне прозоре небо і кинули тінь та мряку на рідний край. І хто розжене ті сумні хмари? І звідкіль полетиться світ на наш край?» [7, с. 396].

За задумом митця, саме хмари є отією художньою деталлю, яка як «символ усіх темних сил, що намагаються денационалізувати українську молодь, відірвати її від рідного народу, перетворити на прислужників російського царизму, душителей української національної культури» [2, с. 354].

Висновки. Аналіз статті «Сьогочасне літературне прямування», повістей «Кайдашева сім'я» та «Хмари» засвідчує, що І. Нечуй-Левицький проблеми незреалізованості українців, відсутності національної держави пояснює згубним впливом російської імперської політики. У статті «Сьогочасне літературне прямування» митець доводить право національної літератури на самостійний розвиток, указуючи на давність нашого красного письменства порівняно з російським. Причини втрати українцями духовності, а отже, розбрат і нереалізованість у повісті «Кайдашева сім'я» автор пояснює довгими роками відсутності національної держави, незнанням власної історії. У повісті «Хмари» І. Нечуй-Левицький змальовує два покоління української інтелігенції, які не спроможні були стати на захист свого народу. Головну причину невдач національної еліти письменник бачить у політиці царської імперії, яка прагнула русифікувати українців.

Розмова про специфіку змалювання українського національного буття в умовах імперії не вичерпується аналізом згаданих вище творів. На перспективність заявленого в статті діалогу вказують історичні твори І. Нечуя-Левицького «Гетьман Іван Виговський», «Князь Єремія Вишневецький», а також низка його публіцистичних праць – «Органи російських партій», «Українство на літературних позах з Московщиною» тощо. Отже, доробок письменника потребує системного дослідження з позицій постколоніальної критики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Абрамова І. Національний код героїв прози І.С. Нечуя-Левицького. *Вісник Запорізького державного університету*. 2004. № 2. С. 5–10.
2. Білецький О.І. Іван Семенович Левицький (Нечуй). Зібрання праць: у 5 т. Київ, 1965. Т. 2. С. 318–367.
3. Гундорова Т.І. Інтелігенція і народ в повістях Івана Франка 80-х років. Київ : НД, 1985. 142 с.
4. Зборовська Н. Український світ у творчості Нечуя-Левицького: гендерний підхід. *Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та коледжах*. 2000. № 5. С. 54–65.
5. Нечуй-Левицький І. Твори : у 10 т. Київ, 1965. Т. 3. С. 442–443.
6. Нечуй-Левицький І. Сьогочасне літературне прямування або Непотрібність великоруської літератури для України і слов'янщини. Павлоград : Народна книжка, 2010. 68 с.
7. Нечуй-Левицький І. Хмари. *Нечуй-Левицький І. Твори* : у 2-х т. Київ : Наукова думка, 1985. Т. 1. С. 101–413.
8. Панченко В. Дві повісті Івана Нечуя-Левицького («Хмари», «Кайдашева сім'я»). *Дивослово*. 2003. № 8. С. 10–15.
9. Поліщук Я. Шлях до асиміляції чи європейська перспектива? Публіцистика Івана Нечуя-Левицького в сучасній оцінці. URL: <https://synopsis.kubg.edu.ua/index.php/synopsis/article/download/58/48/171> (дата звернення: 24.06.2023)
10. Приходько І. Українська ідея у творчості І. Нечуя-Левицького. Львів : Каменяр, 1998. 70 с.
11. Шевчук В. Про «захмарених» героїв Івана Нечуя-Левицького, а також закон про тенденцію художнього твору і його мистецьку повновартість. Нечуй-Левицький І. Хмари. Київ : Веселка, 1993. С. 5–12.
12. Шкунь Л. Трагування питань національної історії та культури в романах: «Чорна рада» П. Куліша та «Хмари» І. Нечуя-Левицького. URL: https://md-eksperiment.org/etv_page.php?page_id=2889&album_id=120&category=СТАТІІ (дата звернення: 24.06.2023).